

Mətnşünaslıq

UOT: 801.7

Yədulla Dadaşlı*

AZƏRBAYCAN TƏZKİRƏLƏRİNİN TƏDQIQI TARIXI

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan təzkirələrinin yaranması və inkişafı tarixindən danışılır. Milli təzkirələr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin qaynaqlarından biri kimi öyrənilir. Milli təzkirələrin əsas xüsusiyyətləri və elmi əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir. Milli təzkirələr Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığı əsasında tərtib qaydalarına aydınlıq gətirilir. Azərbaycan alimlərinin təzkirələr haqqında yazdıqları elmi əsərləri təhlil olunur. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı tarixinin və Azərbaycan şairlərinin biqrafiyasının öyrənilməsində antologiyaların faydası məqalədə qeyd edilir. Məqalədə Sam Mirzə, Z.Azər, M.Tərbiyə, Q.Məmmədli və başqa Azərbaycan alimlərinin tərtib etdikləri antologiyaların filoloji xüsusiyyətləri təhlil olunur. Antologiyalar haqqında məqalələr yazan Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından da bəhs olunur.

Açar sözlər: təzkirələrin yaranması və inkişafı tarixi, Azərbaycan təzkirəçiləri, təzkirələrin əsas xüsusiyyətləri, təzkirə tədqiqatçıları, təzkirələrin əhəmiyyəti

THE HISTORY OF CREATION OF AZERBAIJAN TEZKIRE

Summary

In the article it is spoken about the history of creation and development of Azerbaijan tezkires. National tezkires are investigated as the source of the history of the Azerbaijani literature. There is an explanation of the main characters and scientific importance of national tezkires.

National tezkires are prepared on the base of the life and works of the Azerbaijani poets. The scientific works about the tezkires written by the Azerbaijani scientists are analysed in the article. It is mentioned in the article that anthology is useful to study the development of the Azerbaijani literature, the biography of poets. The article speaks of the philological features of anthologies written by the Azerbaijani scientists, such as Sam Mirza, L.Azer, M.Terbiyet, Q.Mammedli and others.

Key words: the history of creation and development of Azerbaijan tezki, the tezkires of Azerbaijan, the main characters of tezkires, the importance of tezkires

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТЕЗКИРЕ

Резюме

В статье говорится об истории создания и развития азербайджанских тезкире. Национальные тезкире изучаются как источник истории азербайджанской литературы. Открываются научное значение и основные особенности национальной тезкире. Дается информация о составлении национальной тезкире на основе жизни и творчества азербайджанских поэтов. Анализируются научные труды о тезкире, написанные азербайджанскими учеными. Из статьи узнаётся, что антологии полезны в изучении истории развития азербайджанской литературы и биографии поэтов. В статье анализируются филологические особенности антологий, которые составляли Сам Мирза, Л.Азер, М.Тарбият, Г.Мамедли и другие азербайджанские учёные. Говорится о трудах азербайджанских литературоведов, которые писали об антологиях.

---

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Cəlilabad filialı. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.
E-mail: dadaşlyədulla@mail.ru

Ключевые слова: история создания и развития тэзкере, азербайджанские тэзкеристы, основные особенности тэзкере, исследователи тэзкере, значение тэзкере

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və ədəbi tənqidinin tutarlı qaynaqlarından biri olan milli təzkirələrimiz orta çağlarda yaranmağa başlamış, dörd yüz ildən artıq bir inkişaf yolu keçmişdir. Bioqrafik və biblioqrafik səciyyə daşıyan bu qaynaqlar müxtəlif müəlliflər tərəfindən klassik Azərbaycan şairlərinin poeziyasından seçmələr əsasında hazırlanır, daha çox şeir nümunələrini itib-batmaqdan qoruyub gələcək nəsillərə çatdırmaq, oxucuların mütaliə maraqlarını gücləndirmək məqsədi daşıyırdı. Klassik Azərbaycan poeziyası, əsasən, iki dildə – Azərbaycan və fars dillərində yaradıldığı kimi, təzkirələrə də anadilli və farsdilli şeir nümunələri salınırdı. Zaman keçdikcə artıq farsdilli təzkirələr anadilli təzkirələrlə əvəzlənməyə başladı. Anadilli təzkirələrdə milli mənsubiyyət daha qabarıq ifadə olundu.

Əhdi Bağdadi “Gülşənüş-şüəra” təzkirəsinə Azərbaycan dilində olan ədəbi əsərlərdən nümunələr salmaqla milli təzkirəçilik ənənəsinin əsasını qoydu. Sadiq bəy Əfşarın “Məcməül-xəvas” təzkirəsində tacik şairlərilə yanaşı, türk şairlərinin şeirlərinə də yer verməsi, onun milli ənənələrə əsaslandığını təsdiqləyirdi. Lütfəli bəy Azər “Atəşkədə” təzkirəsində Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, burada baş verən tarixi hadisələr haqqında danışır. Azərbaycan şairlərinin poeziyasından seçmələri oxuculara çatdırır. Bununla da Sam Mirzə, Ə.Bağdadi, L.Azər, S.Əfşar və başqa təzkirəçilər Azərbaycan təzkirələrinin klassik nümunələrini yaradırlar. Onların tərtib etdikləri təzkirələr sonralar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi elminin yaranmasında, klassik şairlərimizin bioqrafiyasının öyrənilməsində, əsərlərinin elmi-kütləvi nəşrlərinin hazırlanmasında həlledici amilə çevrilir. Təkcə bir fakatı xatırlatmaq lazımdır ki, orta çağ təzkirələri içərisində M.Füzuli haqqında ilk məlumat Əhdi Bağdadinin “Gülşənüş-şüəra” təzkirəsində verilmiş, Dövlətsah Səmərqəndi “Təzkirətüş-şüəra” əsərində XIII əsr Azərbaycan şairi İ.Həsənoğludan ilk dəfə söz açmışdır. Adı “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitablarına düşən və düşməyən yüzlərlə Azərbaycan şairlərini və onların əsərlərini bizə məhz təzkirə müəllifləri tanıtmış, milli ədəbiyyat tariximizin ilk qaynaqlarını yaratmışlar. Ona görə də Azərbaycan təzkirələrinin inkişaf tarixini və klassik milli poeziyamızın istiqamətlərini, bu poeziyanı yaradan şairlərimizin bioqrafiyasını öyrənmək baxımından olduqca gərəklidir. Sadiqi Əfşar “Məcməül-xəvas”, Lütfəli bəy Azər “Atəşkədə”, S.Ə.Şirvani “Təzkirə” əsərlərində özlərindən əvvəlki təzkirələr və təzkirə müəlliflərini xatırlatmış, beləliklə, təzkirələrin və müəlliflərinin ömür yolu, ədəbi fəaliyyətinin araşdırılmasının başlanğıcını qoymuşlar. Təzkirələr və təzkirəçilər haqqında daha çox görkəmli Azərbaycan alimi Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyətin (1875-1940) “Danışməndani-Azərbaycan” təzkirəsində danışılır.

Məhəmmədəli Tərbiyət “Danışməndani-Azərbaycan” əsərində Əsrar, Məftun, Məhəmməd Ərdəbili, Mir Möhsün Nəvvab, Sadiqi Əfşar, Sami Sam Mirzə, İbrahim Mirzə Əbülfət, Nazim xacə Məhəmməd Sadiq, Səhab, Fani Mirzə Həsən Zünuzi, Seyid Əzim Şirvani və başqa təzkirə müəlliflərinin adını çəkir, onların həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verir.

Məhəmmədəli Tərbiyət XIX əsr Azərbaycan mütəfəkkiri Mirzə Məhəmməd Müctəhidzadənin də adını çəkir, onun hicri qəməri 1325(1907)-ci ildə tərtib etdiyi “Riyazül-aşiqin” təzkirəsində Qarabağ şairlərinin tərcümeyi-halını, türk (Azərbaycan Y.D.) və fars dillərində şeirlərini yerləşdirdiyini xatırladır. Alim XVI əsr Azərbaycan alimi Sadiqi Əfşarın bioqrafiyasından nisbətən geniş danışır, onun təzkirəsi haqqında məlumat çatdırır.

O, Şah İsmayıl Xətəinin (1487-1524) oğlu Sami Sam Mirzəni ədəbiyyatşünas kimi tanıdaraq yazır ki, “Hicri qəməri 957 (1550)-ci ildə “Töhfe-yi-Sami” adlı bir təzkirə yazmışdır ki, onda öz müasiri olan 664 şairin tərcümeyi-halını vermişdir” [1, s.298].

Alim təzkirə müəllifləri içərisində XIX əsr Azərbaycan şairi Mir Möhsün Nəvvabın da adını çəkir, onun Qarabağ şairlərinin tərcümeyi-halı və şeirlərindən ibarət təzkirəsinin Bakıda nəşr olduğunu bildirir, “Səhab” təxəllüslü ordubadlı şair Seyid Məhəmmədin sona çatmamış bir təzkirəsindən soraq verir.

F.Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri üçün materiallar toplayarkən və yazarkən tutarlı qaynaqlardan biri kimi, təzkirələrdən də faydalanmışdır. Müəyyən mənada Lütfəli bəy Azərin məşhur “Atəşkədə” təzkirəsinin tərtib prinsiplərinə əsaslanıb, Azərbaycanda olan hər bir “diyarın şüəra və üdəbası haqqında ayrı-ayrı məlumat verməyi münasib saymışdır. Lakin L.Azərdən fərqli olaraq, məşhur Azərbaycan ədib və şairlərinin tərcümeyi-hallarına və əsərlərinə aid ətraflı məlumat vermiş, onların şeirlərini təhlil etmişdir.

F.Köçərli Əbülülə Gəncəvi (1096-1159), Xaqani Şirvani (1120-1199), Nizami Gəncəvi (1141-1209) kimi məşhur Azərbaycan şairlərinin bioqrafiyası haqqında məlumat verərkən və əsərlərindən sitatlar gətirərkən L.Azərin “Atəşkədə” təzkirəsindən faydalandığını dəfələrlə etiraf etmişdir. Eyni zamanda XIX yüzildə yaşayıb-yaratmış sənətkarlardan Ağahüseyn Arif, Kərbəlayı Abdulla ibn Canı, Cəfərqulu xan Nəva, Asəf Lənbərani haqqında məlumatları və onların əsərlərindən seçmələri Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” təzkirəsindən götürmüşdür. Alim Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Qasım bəy Zakirin (1784-1857) ömür yolunu və yaradıcılığını isə M.Müctəhidzadənin və Mir Möhsün Nəvvabın təzkirələri əsasında işıqlandırmışdır.

XX əsrin ilk onilliklərində görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz (1884-1927), Nişat Şirvani, Məhəmmədhüseyn xan Müştəq, Qövsü, Qasım bəy Zakir, Mirzə Şəfi Vazeh, İmadəddin Nəsimi, Aşıq Abdulla və başqaları haqqında silsilə məqalələr yazaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyinin ilk qaynaqlarını yaratmışdır. O, ədəbi materialları, özünün də yazdığı kimi, cüng və bəyazlardan götürmüş, çeşidli təzkirələri tədqiqata çəkmişdi. Hacı Əliquluxan Valeh Dağıstaninin “Riyazüş-şüəra”, Bəhmən Mirzə Qacarın “Təzkireyi-Məhəmmədşahi”, Nur Həsənin “Nigaristanı-süxən”, Sam Mirzənin “Təhfeyi-Sami”, Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin”, Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsərləri, “Ruzi-rövşən” adlı digər təzkirə nümunələri tədqiqatçının ədəbi oçerkləri qələmə almasında müstəsna mahiyyət daşımışdır. Demək, S.Mümtaz “Azərbaycan ədəbiyyatı” silsiləsindən yazdığı məqalələrdə daha çox orta çağ və XIX əsr təzkirələrinə əsaslanmış, apardığı araşdırmalar onu Azərbaycan ədəbiyyatının Molla Pənah Vaqifdən daha qədim çağlarda yaranması, min iki yüz illik bir inkişaf mərhələsi keçməsi qənaətinə gətirmişdir.

1940-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında təzkirələrə və təzkirəçilərə yeni yanaşma, onlara obyektiv dəyər verilməsinə geniş imkanlar açılır. Mərhum akademik Həmid Araslı “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin “Orta əsrlər ədəbiyyatı” (I c., 1943) bölümündə Azərbaycan təzkirəçilərinin fəaliyyətini işıqlandırır. Təzkirələrin meydana çıxmasını XVI yüzillə əlaqələndirir. Təzkirəçilik ənənələrinin daha çox Səfəvilər sarayında intişar tapdığını və şöhrət qazandığını bildirir. O, Sam Mirzə, İbrahim Mirzə, Əhdi Bağdadi və Sadiq bəy Əfşar kimi məşhur təzkirəçilərin mədəni irsin toplanması və yazıya alınmasındakı xidmətlərinə aydınlıq gətirir. H.Araslıya görə, M.Füzulinin müasiri olan Əhdi Bağdadi Azərbaycan dilində təzkirə yazan ilk alimdir. Onun “Gülşənüş-şüəra” təzkirəsi Bağdad ətrafında yaşayan Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığını daha geniş əhatə etməsi ilə fərqlənir. Tədqiqatçı alim haqlı olaraq bu nəticəyə gəlir ki, Yaxın Şərq mədəniyyətini dərinlən mənimsəyən Sadiq bəy Əfşar XVI-XVII əsrlər Şirvan, Cənubi Azərbaycan və Bağdad şairlərini əhatə edən “Məcməül-xəvas” təzkirəsini yazarkən ədəbi materialları müasiri olan şairlərdən toplamış, dürüst faktlar çatdırmışdır. S.Əfşar bu əsəri yazmaqla Ə.Nəvai, Ə.Cami və Sam Mirzənin təzkirəçilik ənənələrini yaşatdığını təsdiqləyir.

Həmid Araslı “XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (1956) monoqrafiyasında Azərbaycan təzkirəçilərinin əsərlərini XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan şairlərini əhatə baxımından araşdırır. Onların daha çox fars dilində yazan şairlərin yaradıcılığı haqqında mülahizələrini çatdırır, Azərbaycan dilində gözəl əsərlər yazan şairlər haqqında yazmamasına təəssüflənir. Əhməd Razi, Lütfəli bəy Azər, Mirzə Tahir Nəsrabadi, Əlişir xan və başqa təzkirəçilərin fars dilində əsərləri olan tək-tək Azərbaycan şairləri haqqında bir-iki cümlədən ibarət məlumat və şeirlərindən nümunələr verməsini xatırladır. Alim doğru olaraq bu qənaətə gəlir: “XIX-XX əsrlərdə təzkirə yazan Azərbaycan müəllifləri də orta əsr təzkirəçilərindən o qədər irəli gedə bilməmiş, qədim təzkirəçilərə az-çox əlavələr etsələr də, əsas yazıçıları əhatə edə bilməmişlər. Seyid Əzim Şirvani, Ziyai, Qaradaği, Nəvvab,

Müctəhidzadə və Məhəmmədəli Tərbiyə kimi təzkiyəçilər Azərbaycan dilində yazan son dövr şairlərinə xüsusi diqqət versələr də, XVII-XVIII əsr şairlərini tamam əhatə edə bilmirlər” [2, s.6].

1960-1980-ci illərdə Azərbaycan təzkiyələrinin bir janr olaraq elmi tədqiqi və nəşri sahəsində xeyli mühüm işlər görülür. Azərbaycan ədəbiyyatşünas və mətnşünasları çeşidli təzkiyələrimizlə bağlı tədqiqatlar aparmış, milli təzkiyələrin tekstoloji özəlliklərinə aydınlıq gətirmiş, həqiqi elmi dəyərini vermişlər. Mətnşünas alim Süleyman Rüstəmov (1933-1975) XIX əsrin məşhur Azərbaycan şairi və maarifçisi Seyid Əzim Şirvaninin qiymətli təzkiyəsini çapa hazırlamış, geniş, dəyərli müqəddimə və şərhlər yazmışdır. 1974-cü ildə nəşr etdirmişdir. Böyük Azərbaycan alimi Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan” təzkiyəsi mətnşünas alimlər – İsmayıl Şəms və Qafar Kəndli tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş təzkiyənin özəllikləri haqqında bilgilər yer almışdı. Filologiya elmləri doktoru Qafar Kəndli “Sadiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı haqqında bəzi qeydlər” (1964) məqaləsində Sadiqinin “Məcməül-xəvas” təzkiyəsinin əlyazma nüsxələri, müasir nəşri və İran ədəbiyyatşünasları tərəfindən tədqiqi məsələlərindən də söz açır. Tədqiqat göstərir ki, 1960-80-ci illərdə Azərbaycan təzkiyələrinin öyrənilməsi istiqamətində Nəsrəddin Qarayev, Əkrəm Bağırov, Mehri Məmmədova, Cənnət Nağıyeva, Məntiqə Muradova kimi mətnşünas alimlər daha səmərəli çalışmış, bir sıra təzkiyələri elmi təhlildən keçirib gərəyincə dəyərləndirmişlər. Məntiqə Muradova “Sadiqinin “Məcməül-xəvas” təzkiyəsi haqqında” (1969) məqaləsində Sadiq bəy Əfşar Sadiqinin (1533-1609) Azərbaycan elmi-ədəbi fikir tarixində rolundan bəhs etmiş, onun tutarlı ədəbi qaynaqlardan sayılan “Məcməül-xəvas” təzkiyəsinin xarakterik cəhətlərindən, əlyazma və çap nüsxələrindən yığcam söz açmışdır. Məqalədən anlaşılır ki, Sadiqi özü əsərini böyük özbək şairi və alimi Əlişir Nəvainin (1441-1501) “Məcalisün-nəfayis” təzkiyəsinə uyğun olaraq səkkiz bölməyə ayırmışdır. Əsərin dünyanın bir çox kitabxanalarında saxlanan nüsxələrinin 1607-1613-cü illərdə yazıldığını, Səfəvi hökmdarı II Şah İsmayılın hakimiyyəti illərindən Şah Abbasın zamanına qədərki dövrü əhatə etdiyini bildirir. “Məcməül-xəvas” təzkiyəsinin elmi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazır: “Məcməül-xəvas” təzkiyəsi XVI-XVII əsr ədəbiyyatından bəhs edən dəyərli abidə olub, bir çox şairlərin və eləcə də Sadiq bəyin həyatı, elmi-ədəbi fəaliyyəti və ümumiyyətlə, yaradıcılığı ilə əlaqədar olan mühüm məlumatlarla zəngindir. Bu əsəri ilə Sadiqi orta əsr təzkiyəçiliyini dövrün mədəni-ədəbi həyatı ilə bağlamağa cəhd edən müəlliflərdən olmuşdur [3, s.28].

Şərqsünas alim Mehri Məmmədova milli təzkiyələrimizin öyrənilməsi sahəsində uzun illər səmərəli çalışmış, 1974-cü ildə nəşr etdirdiyi “Orta əsrlər təzkiyəsi” məqaləsində Lütfəli bəy Azər Bəydilinin (1722-1781) “Atəşkədə” təzkiyəsinin tekstoloji xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirmişdir. Tədqiqatçıya görə, bu təzkiyə orta çağ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini, Azərbaycan və İran ədəbiyyatlarının tarixi əlaqələrini, qarşılıqlı təsir və ədəbi münasibətlərini öyrənmək baxımından da dəyərlidir. M.Məmmədova L.Azərin Nizamini “İran şairi” adlandırmasını, Füzuliyə düzgün qiymət verməməsini, Saib Təbriziyə birtərəfli münasibət bəsləməsini təzkiyənin başlıca çatışmayan cəhətləri sırasında göstərir. “Atəşkədə”nin təsirilə Azərbaycan və fars dillərində çoxlu təzkiyələrin yazıldığını, bu əsərin Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin qiymətli mənbələrindən biri olduğunu göstərir. Mehri Məmmədova “Təzkiyət-üş şüəra” və onun əlyazma nüsxələri” (1980) məqaləsində Orta Asiya təzkiyəçisi Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkiyət-üş şüəra” əsərinin “məlumatların nisbətən dolğunluğuna və hadisələrin geniş şərhinə görə Yaxın Şərq ədəbiyyatından xəbər verən” ilk mənbə kimi qiymətli olduğunu bildirir. Bir çox qaynaqlardan istifadə yolu ilə yaranmış bu təzkiyəni İran, Azərbaycan və türk təzkiyə və ədəbiyyat tarixlərini yazanlar üçün önəmli sayır. “Təzkiyət-üş şüəra”nın hazırda AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan 5 əlyazma nüsxəsinin tekstoloji və paleoqrafik xüsusiyyətlərini araşdırıb elmi dəyərini verir. XIX əsrin görkəmli Azərbaycan şairi və alimi Abbasqulu ağa Bakıxanovun Şərq klassiklərini bu əsərdən öyrəndiyini yazır. Əsərdə 168 adlı-sanlı ərəb, fars, tacik və Azərbaycan şairlərinin şeirlərinə, o cümlədən Bədr Şirvani, Şeyx Kücək Təbrizi, Xacə Mənsur Tusi haqqında bilgilərə də müəyyən səhifələr ayrıldığını xatırladır.

XIX əsr Azərbaycan təzkirələrinin araşdırılmasında, həqiqi elmi dəyərinin verilməsində mərhum mətnşünas alim Nəsrəddin Qarayevin xidmətləri diqqətəlayiqdir. O, Mirzə İsa Ziyainin “Təzkireyi-Ziyai” və Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsərlərini elmi tədqiqat predmetinə çevirmiş, hər iki təzkirənin filoloji cəhətlərini aydınlaşdırmışdır. O, xalq poeziyası nümunələrinin təzkirələrə salınmamasını xalq şeirinin görkəmli nümayəndələrinin yazılı mənbələrinin qalmaması ilə əlaqələndirmişdir. O, Ziyainin şəxsiyyətini müəyyənləşdirməyə çalışmış, Mirzə İsa və Mirzə İsa Xəyalinin eyni şəxsiyyət olmasını müəyyən etmişdir. XIX əsr Azərbaycan təzkirələrini orta çağ milli təzkirələrimizlə müqayisə edən alim bu nəticəyə gəlir ki, XIX əsrin bəzi Azərbaycan təzkirələri məhəlli xarakter daşıyır, adı yaşadığı qəzadan kənarında tanınmayan şairlər, M.M.Nəvvabın təzkirəsində olduğu kimi, bu təzkirələrə yerləşdirilirdi. N.Qarayev tədqiqat nəticəsində aydınlaşdırır ki, Ziyainin təzkirəsi fars dilində, “Atəşkədə” səpkisində yazılmış, əvvəl şairlərin həyatı, sonra əsərlərindən nümunələr salınmışdır. Bu qiymətli təzkirədə S.Əzim, M.R.Fəna, M.Ə.Növrəs, Ə.Şəhid, F.Kəminə kimi Şirvan və Qarabağ şairləri öz əksini tapmışdır. N.Qarayev M.M.Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” təzkirəsinin filoloji xüsusiyyətlərindən də söz açmışdır.

AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov tərtib və nəşr etdirdiyi “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”ndə (1978) təzkirəni “Orta əsrlərdə Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda çox yayılmış elmi-ədəbi əsər” adlandırır. Ədəbiyyatçı və tarixçi alimlər tərəfindən yazılan, əlyazmalar şəklində yayılan bu qaynaqlarda görkəmli ədəbi şəxsiyyətlər, hadisələr, əsərlər haqqında məlumat və sənətkarlıq məsələlərinə üstünlük verildiyini açıqlayır.

Filologiya elmləri doktoru Zaman Əsgərli “Seyid Əzimin təzkirəsi” (2002) məqaləsində XIX əsrin görkəmli şairi və maarif xadimi S.Ə.Şirvaninin “Təzkirə”sinin filoloji xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirmiş, S.Əzimi həm də klassik milli poeziyanın toplayıcısı, təzkirə müəllifi kimi də tanıtmışdır. 1883-cü ildə tamamlanan bu əsəri Azərbaycan ədəbiyyatının klassik dövrünü öyrənmək üçün qiymətli məxəzlərdən biri hesab etmişdir. Şairin təzkirə tərtib etməsinin səbəblərini də aydınlaşdırmış, şeir haqqında fikirlərini də açıqlamış, Qafqaz, Rum, Türkünstan, Şimali və Cənubi Azərbaycan şairlərinin poeziyasını əhatə etdiyini bildirmişdir. Z.Əsgərliyə görə, Seyid Əzim M.Füzulinin şəxsiyyətini və poeziyasını yüksək dəyərləndirmiş, klassik sənətkarlarla yanaşı, öz müasiri olan şairlərin də həyat və yaradıcılığına, sənətkarlığına, ədəbiyyatda mövqeyinə dair müəyyən fikirlər söyləmişdir.

Filologiya elmləri doktoru Nazif Qəhrəmanlı “Milli ədəbiyyat tarixçiliyi: genesis, inkişaf, dövrləşdirmə problemləri” (1997) monoqrafiyasında təzkirələr və ədəbiyyat tarixi probleminə də münasibət bildirmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi elminin yaranmasında təzkirələrin rolu məsələsinə aydınlıq gətirmişdir. Müəllif bu nəticəyə gəlir ki, təzkirələr orta əsrlərdə türkdilli və farsdilli ədəbiyyatşünaslığın növlərindən biri olub, orta çağların ədəbi simaları haqqında az-çox real təsəvvürlər yaradır. Tədqiqatçı D.Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüəra”, M.Övfinin “Lübabül-əlbab” təzkirələrini Azərbaycan klassik şairlərini əhatə baxımından araşdırır, diqqəti ədəbi-tarixi faktların bu əsərlərdə yer almasına yönəldir. N.Qəhrəmanlı təzkirə yazan azərbaycanlı müəlliflərdən də söz açır, öncə Sam Mirzənin “Töhfe-yi-Sami” əsərinin adını çəkir. Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, Həbib, Tüfeyli, Həqiri, Ürfi Təbrizi, Şərif Təbrizi, Şahhüseyn Ordubadi kimi dövrünün tanınmış şairləri haqqında ədəbi-tarixi bilgilərin verilməsindən danışır. N.Qəhrəmanlı yazır: “Bütövlükdə təzkirəçiliyin ədəbiyyat tariximizdə mənə və mahiyyəti də ədəbi tarixi faktların az-çox toplu halına salınması ilə bağlıdır ki, bu da ədəbi-tarixi dövrün mühüm nailiyyəti sayıla bilər” [4, s.17].

Xatırlamaq lazımdır ki, M.Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” təzkirəsi 1995-ci ildə, M.M.Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsəri 1998-ci ildə, S.Əfşarın “Məcməül-xəvas” əsəri 2008-ci ildə çap olunmuş, hər üç təzkirəyə mətnşünas alim Əkrəm Bağırov dəyərli ön söz yazmışdır.

Filologiya üzrə elmlər doktoru Paşa Kərimov XVII əsr anadilli Azərbaycan poeziyasının sanballı qaynaqlarından biri kimi təzkirələrimizi də tədqiqata çəkmiş, həmin təzkirələri XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığını əhatə baxımından dəyərləndirmişdir. O, Sadiq bəy Əfşarın “Məcməül-xəvas”, Vəliqulu bəy Şamlunun “Qisəsül-xaqani”, Mirzə Tahir Nəsrabadi-

nin “Təzkireyi-Nəsrabadi”, Xoşgunun “Səfineyi-Xoşgu”, Xəlilin “Sühufi-İbrahim”, Həzinin “Təzkireyi-Həzin” əsərlərində XVII əsr anadilli poeziyamızın inkişafında xidmətləri olan şairlər haqqında maraqlı bilgilərin verilməsini vurğulamışdır. XVII əsr anadilli Azərbaycan poeziyasının və bu poeziyanı yaradan şairlərin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində Vəliqulu bəy Şamlunun “Qisəsül-xaqani” təzkirəsinin də adını çəkir. Əsərin əhəmiyyətini bir də II Şah Abbas dövrünün şairləri haqqında daha ətraflı danışılmasında görür. Alim təzkirə ilə bağlı yazır: “Əsərində Saib Təbrizini böyük ehtiramla yad edən müəllif onu digər şairlərdən ayırır və “Sərdəftəri-şüərayi-zəman” (“Zamanın şairlərinin müqəddiməsi”), “Padişahi-büləndiqbal” (“Xoşbəxt taleli padşah”), “Xaqani-zəman”, “məliküşşüərayi-cahan” adlandırır, əsərlərindən nümunələr verir. Müəllifin bu qeydləri XVII əsr ədibləri, ziyalıları arasında Saibin necə də böyük bir hörmət, nüfuz sahibi olduğunu göstərir” [5, s.34]. Alimə görə, təzkirədə Vəhid Qəzvini, Məczub Təbrizi, Mirzə Saleh Təbrizi, Məlik bəy Avçı, Hacı Abbas Kəsvəti Təbrizi kimi Azərbaycan türkcəsində əsərlər yazan şairlər barədə verilən məlumatlar, əsərlərindən nümunələr onun elmi dəyərini artıran məziyyətlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tanınmış mətnşünas alim Paşa Kərimovun “XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası” monoqrafiyası milli poeziyamızın orta çağ dövrünün tədqiqində təzkirələrin elmi əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirən sanballı qaynaqlardandır.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan” təzkirəsini ilk dəfə gənc tədqiqatçı alim Könül Nəhmətova elmi araşdırma predmetinə çevirmiş, bu təzkirənin filoloji özəlliklərinə aydınlıq gətirmişdir. İki fəsildən ibarət olan Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan” (2012) adlı monoqrafiyada Azərbaycan təzkirəçilik ənənəsinin inkişaf mərhələləri nəzərdən keçirilir. M. Tərbiyətin əsəri bu ənənənin davamı kimi öyrənilərək Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeri müəyyənləşdirilir. Monoqrafiyanın “Təzkirə-Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyinin bir janr və mərhələsi kimi” adlanan 1-ci fəslində təzkirənin tədqiqi tarixi, Azərbaycanda təzkirəçilik ənənəsi, “Danışməndani-Azərbaycan” təzkirəsinin quruluşu, təsnifatı və tərcüməsinin orijinala müqayisəsi məsələləri araşdırılır.

XX əsrin görkəmli jurnalist-alimi Qulam Məmmədlinin (1897-1994) “Azərbaycanlı alim, yazıçı, şair və başqa görkəmli xadimlər haqqında biblioqrafik materiallar” adlanan təzkirəsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında təzkirənin hələlik son nümunəsi sayılır. Müəllifin çoxillik elmi-ədəbi araşdırmalarının uğurlu nəticəsi olan bu əsər mətnşünas alim Aybəniz Rəhimova tərəfindən transfonteliterasiya olunmuş, geniş müqəddimə ilə “Qulam Məmmədli təzkirəsi” adı altında 2012-ci ildə çapdan buraxılmışdır. A. Rəhimova “Qulam Məmmədli “Təzkirə”sinin avtoqraf əlyazmasının ilk nəşri” adlanan ön sözdə Qulam Məmmədlinin həyat və yaradıcılığı, şəxsi arxivi, fəaliyyətinə Təbriz mühitinin təsiri, təzkirəsi haqqında bilgilər vermiş, təzkirəsinin əlyazmasının elmi-paleoqrafik xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. O, Qulam Məmmədliyə qədərki təzkirələrlə Qulam Məmmədli təzkirəsi arasında müqayisə apararaq oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirməyə çalışmış, Azərbaycan təzkirəçilik tarixinin inkişaf mərhələlərini ötəri nəzərdən keçirmişdir. Tədqiqatçı Sam Mirzə, Əhdi Bağdadi, Sadiq bəy Əfşar, Vəliqulu bəy Şamlu, XIX-XX əsr Azərbaycan təzkirəçilərindən Seyid Əzim Şirvani, Mir Möhsün Nəvvab, Məhəmməd ağa Müctəhidzadə, Məhəmmədəli Tərbiyətin təzkirələrinin filoloji özəlliklərini diqqətə çatdırır.

A. Rəhimova ana dilində yazılmasına, şifahi xalq ədəbiyyatına və aşırıq poeziyası nümunələrinə əhəmiyyətli dərəcədə yer ayırdığı üçün Q. Məmmədli təzkirəsinə böyük önəm verir. Qədim dövr ədəbiyyatından nümunələr, orta çağ şairlərinin həyat və yaradıcılığı, XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycan dilində yazan şairlər və onların poeziyasından seçmələr, XIX-XX əsr Şimali və Cənubi Azərbaycan şairləri haqqında məlumatları müəllifin öz təzkirəsinə yerləşdirməsini açıqlayır. Təzkirədəki məlumatların götürüldüyü qaynaqların da adını çəkir. A. Rəhimova təzkirənin elmi dəyəri ilə bağlı yazır: “Təzkirədə diqqəti çəkən cəhətin biri də budur ki, Q. Məmmədli faydalandığı qaynaqların hamısının demək olar ki, müəllifləri barədə geniş məlumat, əsərlərindən nümunələr vermiş və onların tərtib etdikləri təzkirələr barədə öz rəyini, münasibətini bildirmişdir” [6, s.41].

Nəticə. Göründüyü kimi, Q.Məmmədli anadilli Azərbaycan poeziyasının inkişafında mühüm xidmətləri olan şairlərimizi tanıtmaqda təzkirələr çox mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Tərbiyət M. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı, Azərənəşr, 1987.
2. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1956.
3. Muradova M. Sadiqinin “Məcməül-xəvas” təzkirəsi haqqında. Azərbaycan EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), №2, 1969.
4. Qəhrəmanlı N. Milli ədəbiyyat tarixçiliyi: genesis, inkişaf, dövrləşdirmə problemləri. Bakı, “Qartal”, 1997.
5. Kərimov P. XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası. Bakı, “Nurlan”, 2011.
6. Rəhimova A. Qulam Məmmədli təzkirəsi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012.